

УДК 340.15(38)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.03>

Дмитро Вікторович Слинько,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави і права;*

 <https://orcid.org/0000-0001-7960-615X>,
e-mail: dimasdv1974@gmail.com;

Лідія Іванівна Каленіченко,

*доктор юридичних наук, професор,
Головне управління Національної поліції в Харківській області,
відділ цілодобової технічної та інформаційної підтримки
Управління інформаційно-аналітичної підтримки;*

 <https://orcid.org/0000-0003-4068-4729>,
e-mail: kalenichenkolida@gmail.com

**ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРОЦЕСУАЛЬНИХ НОРМ
У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ**

Наукове дослідження присвячене розгляду розвитку правових норм у Греції в античний період. Досліджено виникнення й розвиток процесуальних норм у Стародавній Греції та відправлення правосуддя в Афінах, проаналізовано його форми, розглянуто процесуальні аспекти діяльності представницьких установ тогочасної Греції. Розглянуто юрисдикційну (цивільно-правові чи кримінально-правові) та неюрисдикційну (процесуальні аспекти діяльності представницьких установ) форми юридичного процесу Греції античного періоду. Зроблено висновок, що в Греції епохи античності процесуальні норми відображали закріплену переважно нормами звичаєвого права процедуру, яка передбачала застосування матеріальних правових норм. У більшості еллінських держав античного часу вона мала певні загальні характерні риси.

Ключові слова: Стародавня Греція, античність, юридичний процес, процесуальні норми, правосуддя, звичаєве право, процедура, юрисдикція.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Під час дослідження систем стародавнього рабовласницького права необхідно особливу увагу приділити нормам процесуального права Стародавньої Греції. Це пов'язано з тим, що право Греції періоду античності відіграє в історії людства значну роль, оскільки стало основою для розвитку матеріального та процесуального права багатьох держав та народів, зокрема й України. В античний період розвиток права у Греції відбувався в межах окремих полісів. Розвиток

демократичних інститутів в окремих містах-державках при цьому знаходив своє відображення також і у процесуальних нормах.

Стан дослідження проблеми

Звертаючи увагу на стан наукової розробки зазначеної проблематики, слід зауважити, що окремі питання розвитку правових норм у Греції в античний період були об'єктом дослідження у працях вітчизняних правників та істориків. Так, слід виокремити таких дослідників, як Е. Аннерс, І. Бойко, Г. Бузольт, О. Гавриленко, А. Еллот, М. Курило, В. Латишев, П. Музиченко, С. Сворака, Б. Стецюк, М. Страхов, М. Усенко. Водночас, попри поступове збагачення наукових уявлень щодо історичних аспектів виникнення й розвитку процесуальних норм, в українській правничій науці натепер не вистачає комплексних досліджень в історико-правовій сфері із цієї проблематики, які б охоплювали весь спектр моментів, пов'язаних із виникненням та розвитком норм процесуального права у Греції античного періоду.

Мета і завдання дослідження

Мета цієї роботи полягає в подальшій історико-правовій розробці процесуальних норм у Греції в античну епоху та форм їх утілення. Визначена мета зумовила постановку та вирішення таких *завдань*: охарактеризувати виникнення й розвиток процесуальних норм у Стародавній Греції; дослідити відправлення правосуддя в Афінах та проаналізувати його форми; розглянути процесуальні аспекти діяльності представницьких установ тогочасної Греції.

Наукова новизна дослідження

На основі аналізу наукової літератури набуло подальшого розвитку розуміння юрисдикційної (цивільно-правові чи кримінально-правові) та неюрисдикційної (процесуальні аспекти діяльності представницьких установ) форми юридичного процесу Греції античного періоду.

Виклад основного матеріалу

У Стародавній Греції формування практики винесення на судовий розгляд спірних питань відбулося доволі рано, можливо, вже наприкінці періоду темних віків чи на самому початку архаїчного періоду, тобто задовго до появи писаного права та писаних законів. Як відомо, у період ранньої архаїки судочинство спиралося на неписані норми звичаєвого права, а не на закон. Ще Гомер у своїх поемах згадує судочинство. Він зображує декілька способів вирішення конфліктів – від судового розгляду до таких позасудових способів, як переговори та розправа. Це, на нашу думку, відображає стан справ у сфері розвитку процесуального права наприкінці IX – першій половині VIII ст. до н. е. [1, с. 12].

Дослідження юридичних процедур у Стародавній Греції періоду архаїки переважно спираються на розрізнені та доволі лаконічні свідчення стародавніх авторів. Наприклад, у Страбона ми знаходимо згадку про реформування законодавства (і відповідно, питань судочинства), що здійснив Залевк у Локрах Епізефірських. Це ми можемо вважати проявом найдавнішого писаного законодавства в Елладі та її колоніях. У цьому разі відбулося перше втручання законодавця в усталену з часів Гомера процедуру судочинства. Були визначені й письмово зафіксовані в законах міри покарання щодо кожного виду правопорушення [2, р. 36]. Слід зауважити, що у грецьких полісах протягом VII–VI ст. до н. е. відбувається процес кодифікації права. Це мало безпосередній вплив на реформування у сфері судочинства, внаслідок чого воно підпорядковується чітким юридичним процедурам.

Хіосська ретра (VI ст. до н. е.) свідчить про створення Народної Ради, до юрисдикції якої належали справи про зловживання посадових осіб. Громадянин полісу мав право апелювати до Ради щодо рішень, які були винесені царями та домархами в судах першої інстанції. Народна Рада також розглядала чи готувала до розгляду в суді вказані справи. Утворення такого колегіального органа, що включав 50 осіб від кожної філи, ми можемо вважати важливим кроком у демократизації судочинства у Стародавній Греції внаслідок встановлення контролю за діяльністю посадових осіб.

Уявлення про стан розвитку юридичного процесу в архаїчній Греції значною мірою також доповнюють епіграфічні пам'ятки. Наприклад, написи, які були знайдені у критських містах Дреросі та Гортині. Датуються вони VII – першою половиною VI ст. до н. е. Ці написи мають неабияке значення, тому що часто дають історикам певні відомості про порядок судочинства в невеликих провінційних полісах, внутрішнє життя яких не знаходило відображення в літературних джерелах. Один із написів, що був знайдений у Дреросі, містить вказівку на те, що особа, яка обіймала посаду косма, знову не може займати цю посаду протягом 10 років. Якщо ж особа, попри обмеження, виконуватиме повноваження косма і винесе судове рішення, то вона буде зобов'язана сплатити присуджену суму в подвійному розмірі та, крім того, втратить право на все життя обіймати зазначену посаду. Як вважають історики права, це свідчить про наявність у Стародавній Греції обов'язковості змінюваності суддів, що є важливим процесуальним принципом.

У результаті становлення полісної системи відбувається активізація правотворчої діяльності. Крім того, діяльність у сфері правотворчості звільняється від впливу релігії та міфології. Замість неписаних звичаїв, які тлумачилися представниками правлячої верхівки, починає застосовуватися закон, що має світський характер та закріплюється в

письмовій формі. Отже, матеріальні й процесуальні норми права в античному світі постають у чистому вигляді та виступають авторитетним й обов'язковим регулятором життя полісу-держави і вже не мають містичної чи релігійної сили.

Праву Стародавньої Греції в епоху античності притаманний певний дуалізм. Так, велике значення має право та наголошується на необхідності додержання законів, по суті була сформульована концепція правової держави. Але водночас, на відміну від римського, давньогрецьке право мало характер недостатньо розробленого і тому не залишило після себе значного правового спадку. Внаслідок відсутності єдиної держави можемо констатувати партикуляризм давньогрецького права. Оскільки кожен поліс-держава характеризувався наявністю власної правової системи, необхідно наголосити на специфіці порядку розгляду й вирішення юридичних справ.

Найбільш розвинену правову систему, зокрема й у процедурно-процесуальному плані, мали Стародавні Афіни, де протягом V–VI ст. до н. е. звичаєве право поступово втратило своє значення й основним джерелом права став закон. Єдиним відомим кодексом афінського права виступають Закони архонта Драконта, датовані 621 р. до н. е. Згодом ці Закони були частково скасовані або пом'якшені реформами Солона [3, с. 147–148].

Різноманітність форм процесу є характерною рисою відправлення правосуддя в Афінах. Так, справи про змови, злочинні співтовариства, умисні злочини ворогові міста, війська чи флоту, повалення демократії розглядалися на народних зборах. А справи про найважливіші державні та посадові злочини розглядала гелієя як особливе судове зібрання. Вона ж виконувала функцію апеляційної інстанції. До юрисдикції ареопагу, який був вищим афінським судовим і урядовим контролюючим органом, належали справи про умисні вбивства, підпали й отруєння. Суд ефетів розглядав справи про умисні вбивства, дозволені вбивства, каліцтва тощо [4, с. 154].

Ініціювати судовий розгляд мали право лише повноправні громадяни полісу чоловічої статі. Представляти інтереси жінок та неповнолітніх могли глави сімейств чи опікуни. Покровителі представляли інтереси іноземців, власники – інтереси рабів. Відповідачами були зобов'язані виступати в разі необхідності чоловіки та жінки всіх станів. Судовий процес характеризувався яскраво вираженим змагальним характером, попри його конкретну форму.

Афінське право передбачало дві форми процесу: у державних та приватних справах [5, с. 245–250]. Відмінності між цими формами полягали у такому:

– підставою початку процесу в державних справах виступало порушення інтересів полісу, в разі порушення особистих інтересів розпочинався процес у приватній справі;

– у державній справі процес міг бути порушений будь-яким повноправним громадянином, навіть якщо справа його не стосувалася, у приватній – виключно зацікавленою особою;

– обвинувач у разі виграшу процесу в державній справі не мав ніякого зиску, оскільки штраф обвинувачений сплачував до державної скарбниці, а виграш у процесі у приватній справі передбачав для позивача певну матеріальну вигоду;

– позивач процесу в державній справі мав обов'язково довести його до завершення або сплачував штраф, а процес у приватній справі міг бути завершений за бажанням позивача на будь-якій стадії без шкоди для себе;

– процес у приватній справі не передбачав сплати позивачем судового мита, а позивач процесу у приватній справі був зобов'язаний сплачувати судовий збір [1, с. 15].

Позивач самостійно обирав конкретну процесуальну форму. Це пояснюється тим, що процес не мав чіткого розмежування в державній чи приватній справах. Судовий розгляд, незалежно від форми процесу, розпочинався з виклику відповідача чи обвинуваченого. Цей виклик здійснювався безпосередньо позивачем у присутності свідків. Справа могла розглядатися без присутності відповідача, але це мало для нього несприятливі наслідки. Попередній розгляд здійснювався уповноваженою особою, яка, вивчаючи письмову скаргу, мала встановити її обґрунтованість. Під час попереднього розгляду відбувалася фіксація свідчень, проводилося дослідження речових доказів, письмових документів тощо. Не могли свідчити жінки, неповнолітні та близькі родичі. Із застосуванням тортур та у присутності сторін проводився допит рабів. Матеріали, зібрані під час попереднього розгляду, опечатувалися у спеціальних, призначених для цього посудинах. Під час судового розгляду можна було посилатися виключно на ці матеріали.

Судове засідання відкривалося у визначений день оголошенням скарги обвинувача чи позивача та запереченнями іншої сторони. Сторони, проголошуючи свої промови, мали право залучати на допомогу кваліфікованих спеціалістів (риторів і правознавців). У державних справах процес передбачав проголошення сторонами двох промов, у приватних справах – по одній промові кожною зі сторін. Судді виносили рішення у справі після виступів обох сторін, без попередньої наради. Треба зауважити, що судді мали можливість доволі вільно визначати злочинність чи допустимість діяння. У разі поділу голосів суддів порівну обвинуваченого вважали виправданим. Це передбачало можливість учинення позову щодо помилкового обвинувачення. Визнання особи винною передбачало проведення ще одного таємного голосування, під час якого визначалася конкретна

міра покарання. У разі, якщо закон не встановлював відповідну міру, одна або інша сторона мали змогу запропонувати власне покарання.

Сторона, яка була незадоволена рішенням чи вироком, мала право звернутися до геліє з апеляцією. Геліє приймала рішення у вигляді вердикту, який був остаточним та не підлягав перегляду чи скасуванню.

Ретельно організована та належним чином продумана процедура давньогрецького судового процесу запобігала помилкам у винесених рішеннях щодо кримінальних справ та цивільних позовів [6, с. 28–29]. Це зумовлювалося тим, що значна частина населення брала активну участь у здійсненні правосуддя, а також тією повагою до права, котра виховувалася у громадян грецьких полісів.

Праці з історії держави й права, характеризуючи античний юридичний процес, зазвичай звертаються до його цивільно-правових чи кримінально-правових форм, зосереджуючись на проявах юрисдикційності. Але, враховуючи загальні закономірності формування й розвитку юридичного процесу у всьому багатстві його форм, необхідно звернути увагу і на античний досвід неюрисдикційних форм юридичного процесу. Наприклад, на діяльність представницьких установ у процесуальній площині.

Зокрема, в Афінах народні збори збиралися виключно у визначені терміни: раз на 9 днів або 4 рази на 36 днів. Вся річна діяльність складалася з 10 циклів. З метою впорядкування роботи народних зборів на кожне зібрання виносилися свої важливі питання. Так, на першому проводилася перевірка правильності обрання відповідних магістратів, обговорювалися військові, продовольчі та надзвичайні заяви, на другому відбувався розгляд клопотання з особистих та суспільних справ тощо. Голови зборів обиралися за жеребкуванням на один день, а порядок денний попередньо готувався й обговорювався радою.

Обговорення порядку денного на народних зборах було доволі демократичним. З приводу обговорюваного питання виступити міг кожен громадянин, проте на ораторській трибуні не дозволялася непристойна поведінка. Незалежно від майнового стану, кожен афінський громадянин мав право внести на обговорення проєкт закону, що міг бути ухвалений на народних зборах. Водночас уважалося злочином унесення на розгляд народних зборів протизаконного чи такого, що суперечив звичаям, законопроекту. Навіть у разі прийняття такої пропозиції особа, яка її вносила, протягом року могла бути притягнена до відповідальності [7, с. 47].

Висновки

У широкому розумінні у Греції епохи античності процесуальні норми відображали закріплену переважно нормами звичаєвого права процедуру, яка передбачала застосування матеріальних правових

норм. У більшості еллінських держав античного часу він мав певні загальні характерні риси. Юрисдикційний процес у ті часи мав вигляд процедури, яка отримала нормативне закріплення й передбачала порядок здійснення органами державної влади чи органами самоврядування покладених на них функцій зі здійснення правосуддя, а неюрисдикційна форма юридичного процесу регулювала процесуальні аспекти діяльності представницьких установ, зокрема народних зборів.

Список бібліографічних посилань: 1. Слинько Д. В. Юридичний процес: історія, теорія, практика : монографія. Харків : НТМТ, 2017. 415 с. 2. Madsen J. M. A provincial Roman // The Routledge Companion to Strabo / ed. by D. Dueck. Routledge, 2017. 422 p. 3. Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / пер. с нем. Харьков : Типогр. А. Дарре, 1890. 320 с. 4. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / Л. М. Маймескулов, Д. А. Тихоненков, В. В. Россіхін та ін. ; за ред. Л. М. Маймескулова. Харків : Право, 2011. 520 с. 5. Латышев В. В. Очерк греческих древностей : у 2 ч. СПб. : Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. Ч. 1. Государственные и военные древности. 356 с. 6. Бибииков П. Очерк международного права в Греции. М. : Тип. Готье, 1852. 120 с. 7. Гавриленко О. А. Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор'я. *Право і безпека*. 2002. № 1. С. 45–52.

Надійшла до редколегії 21.10.2023

Прийнята до опублікування 10.11.2023

Slynyko D. V., Kalenichenko L. I. The origin and development of procedural rules in Ancient Greece

The research is devoted to the development of legal norms in Greece in the ancient period. It is noted that certain issues of legal norms development in Greece in the ancient period were the subject of research by domestic lawyers and historians, but Ukrainian legal science currently lacks comprehensive historical and legal research on this issue which would cover the entire range of issues related to the origin and development of procedural law in Greece in the ancient period.

It is emphasised that as a result of the formation of the political system, law-making activity is intensified. In addition, law-making activities are freed from the influence of religion and mythology. Instead of unwritten customs, which were interpreted by representatives of the ruling elite, secular law begins to be applied and enshrined in writing.

The article examines the origin and development of procedural rules in Ancient Greece and the administration of justice in Athens, analyses its forms, and considers procedural aspects of the activities of representative institutions of that time in Greece. Given the general patterns of formation and development of the legal process in all its richness, the author draws attention to the ancient experience of non-jurisdictional forms of legal process. The author

examines the jurisdictional (civil or criminal law) and non-jurisdictional (procedural aspects of representative institutions) forms of legal process in Greece of the ancient period.

It has been concluded that in Ancient Greece, the procedural rules reflected the procedure enshrined mainly in the rules of customary law, which provided for the application of substantive legal rules. In most Hellenic States of ancient times, it had certain common features. The jurisdictional process in those days was a procedure that was enshrined in law and provided for the procedure for the exercise by public authorities or self-government bodies of their functions in the administration of justice, while the non-jurisdictional form of legal process regulated the procedural aspects of the activities of representative institutions.

Key words: Ancient Greece, ancient times, legal process, procedural rules, justice, customary law, procedure, jurisdiction.

